І

Було то в травні 1764 року в Харкові. Григорій Сковорода вийшов із церкви після літургії й засліпився яскравим сонцем. Годі сказати, що мав сьогодні добрий настрій; ні, він сьогодні погано спав, а прокинувшись, як звичайно, ранесенько, не відчув бадьорої радості ранку, хоч той не поскупився на світло, блискіт роси, солов’їні співи, запах ще молодого листя й опалих шкірок од бруньок, які збивалися брунатними купками у виямках. Але в тілі відчувалася ломота, очі ніби підпухли, він захотів себе збадьорити піснею: "Розпростри вдаль взір твій і розумні лучи і кінець послідній поминай…", але те йому цього разу не допомогло, і так тяглося до обіду, а на службі Божій ніяк не міг уникнути в творене священиком дійство, бо ніби не був тут присутній, ніби душа його блукала в сірих сутінках, а оболонку тіла його покинула тут, між стін, обвішаних іконами та рушниками, між бурмотливих слів та речитативного проказування; слів, які через часте повторення втратили первісне, свіже звучання. Добре знав цей закон, коли знайдена думка, ніби свіжий папір, туга й шелестлива, цупка й замашна і кожне слово в ній повне первозданної сили чи, як він називав, душевного аромату; кожне слово – як зірваний листок із купини чи дерева, але минає час – і слова тьмяніють, жмакаються, ніби той-таки папір, втрачають пружність, блиск, як помнутий листок із дерева. Чи не під упливом такого настрою написав він "Deumbraticavoluptate"[32]. Зрештою, такі настрої вряди-годи поверталися до нього, і він навіть мав власну систему, як їх долати, – треба прогнати із себе демона печалі. Уявляв собі цього демона іноді в образі павука, що покриває нутро вигадливими сітками; іноді це не був образ, а відчуття тягливих повітряних струмків чи струменів, котрі сплітаються в душі у клубок, ніби прозорі змії: ворушаться вони, стягуються, щільніше сплітаються, а десь там, у середині того клубка, – скулена і стиснута зусебіч його душа чи серце, і ця душа чи серце тріпоче в обіймах прозорих змііів, даремно намагаючись від них вирватися. Свята літургія сьогодні йому не допомогла, через це він поспішив на сонце у ясний цьогорічний травень,

маючи на меті піти в садок, де вже цвіли вишні, щоб поблукати по блідих стежках, – сад завжди чудодійно на нього впливав.

Але йому не вдавалось утекти в самоту, бо тільки пройшов він трохи шляху, як побачив ченця, може, тому такого чорного, що був облитий сонцем, – його давній знайомий, бо вони разом училися в Київській академії, звався він у миру Михайло Простокута, а в чернецтві нарікся Мисаїлом. Мисаїл не був із тих ченців, котрі в розпусті перевершують мирян, – це була людина похмура, любитель самотності й тверезості,καίφιλοβίβλφ – бібліофіл, але так сталося, що вони рідко коли знаходили спільну мову, навіть у розмовах про книжки. Григорій раз бував у його келії й гортав їх: були там, окрім Біблії й творів церковно-навчальної літератури, Арістотель, Еразм Роттердамський, Епікур, Платон, Плутарх, Лукрецій, були там рукописні збірники, складені з різних писань: люцидарії, громники, сонники. Була в нього рукописна риторика, створена невідомо ким, спудейська книжиця самого Мисаїла, "Александрія", короткий літописець, переписаний рукою самого ченця, й багато іншого; можна було думати, що таких людей, як Мисаїл, було таки негусто в Харкові, але вони з Григорієм поміж себе майже не сходилися, бо в Мисаїлі Сковорода відчував ту темність душі, яка відлякувала, та й сам колишній його колегіат по alma mater – Київській академії – нерадо приймав гостей – був-бо по-справжньому відлюдкуватий. Отже, вони з цим чоловіком ані разу добре не побалакали; Григорій не знав навіть, як прожив той од студентської лави до чернечої келії, та й ніхто не знав із його знайомих, – таки не був Мисаїл із говірких. Дивно й те, що Мисаїл стояв серед дороги, ніби когось надчікував. Григорій привітав його чемно й хотів оминути, але до нього простяглася рука в чорному рукаві, а голос видобувся з цупкого волосся його бороди хрипко:

– Стривай, брате Григорію, чи не поспішаєш?

Григорій хотів сказати, що поспішає, бо він уже марив садом, і блідою стежкою, і вишневим цвітом, і теплою самотністю, в яку збирався зануритися, але Мисаїлове обличчя було таке сіре, ніби присипалось

попелом, і так дивно, трохи несамовито палали його очі, що Сковорода зупинився.

– Чекаю на тебе, брате Григорію, – сказав чернець дихавично. – Хочу запросити до себе на бесіду, коли маєш час та бажання.

– Щось, може, сталося? – спитав Сковорода.

– Ні, брате, – мовив Мисаїл. – Але самотня людина в цьому світі або Бог, або дикий звір.

Це прозвучало несподівано; Григорій миттю збагнув: коли людина перепиняє іншу на дорозі, вона не Бог, а ближче до звіра, тобто не вона сама Бог або дикий звір, а в ній те чи інше поселяється.

– Спасибі, отче, – сказав Сковорода, відчуваючи до ченця щось більше, ніж жалість. – Радо тебе відвідаю і, коли дозволиш, полистаю твої книги.

Вони йшли дорогою й мовчали. Здавалося Григорію, що й день ніби померк, а може, від людини, що безмовно й понуро крокувала поруч, відходило якесь темне світло, бо є і такі люди в цьому світі – назагал тихі, нікому не чинять ані добра, ані лиха, але від них хвилями плинуть темні хвилі і все навкруги померкає, навіть коли вони не вдягають темної одежі. Бо там, у тій людині, можливо, сидить апокаліптичний звір і дивиться на світ крізь очі тієї людини, вдихає запахи крізь ніс тієї людини, слухає світ через її вуха, руки його вросли в руки того, в кого вліз, а ноги в ноги. Отак ідуть у людині дві – одна зовнішня, звичайна, хоч і непомірно заросла волоссям, хоч у темній чернечій одежі, і ця оболона обтягує, як машкарою, отого апокаліптичного звіра, і той звір мучить і катує людину. А може, інакше, думав Григорій, може, весь світ – апокаліптичний звір, а вони, всі живі істоти, в першу чергу розумні, бовтаються у його череві, бо вони, може, на те й існують, щоб той звір їх

пожер, як існують для пожертя качка, курка, гуска чи свиня, і оте їхнє бовтання і є життям та пристрастями цього світу.

Григорій струснув із себе такі дурні думки; зрештою, це були думки, прикликані сьогоднішньою ніччю, сьогоднішнім безсонням, і йому так нелегко з цієї сітки виборсатися, змити їх із себе, як бруд, чи здерти, як коростяний наріст.

– Знаєш, чого я чекав саме на тебе? – спитав Мисаїл. – Ти наймудріший з-поміж моїх ровесників, кого я пізнав у цьому світі.

– Але Бог з тобою, Мисаїле, – гаряче озвався Сковорода. – З чого міг пізнати мою мудрість, добре мене не знаючи? Та й де межа між розумом та глупотою? Чи ж забув, що про те говорив апостол Павло: "Я погублю премудрих, а розумних відкину!" Пам’ятаєш? "Де мудрий? Де книжник? Де досліджувач віку цього? Хіба Бог мудрість світу цього не змінив на глупоту?"

Мисаїл ішов якийсь час мовчки.

– Все це так, – сказав він. – Але є й інше. В самотині людині добре, поки її не почне гризти хвороба. Коли ж це починається, вона звертається до Бога. Коли ж Бог мовчить, вона озирається навкруги. І тоді бачить: є навколо люди сірі, як болото, є люди ніякі, є чорні, а один з-поміж багатьох світиться. І людина починає вірити, що це Господь засвітив для нього ту людину. Отже, не я так побачив тебе, а Господь показав, як мені бачити. Тому й прошу: не погребуй розмовою зі мною.

– Готовий тебе слухати, Мисаїле, – тепло сказав Сковорода. – Але не помилися…

– Не помилюсь, – мовив Мисаїл, вони вже підійшли до його келії. – Радий тебе запросити до моєї убогої обителі. "Убогі та бідні шукають води, та нема, язик їхній від прагнення висох".

– Книга пророка Ісаї, – сказав Сковорода. – Глава сорок перша, вірш сімнадцятий.

– Дивовижна в тебе голова, – мовив Мисаїл. – Прошу ласкаво заходити.

І от вони опинилися у келії, де Сковорода раз уже був, у сутіннім напівсутереннім покойчику, де пахло самотнім чоловіком, старими книжками, що темно світили шкіряними корінцями, притрушеною водою курявою, давно не біленими стінами, навіть сонячне проміння, що забивалося сюди, пахло розпорошеними в ньому пилинами. Був тут єдиний стілець й одне ложе, запнуте сірим покривалом, в узголів’я кинуто шкіряну подушечку. Біля дверей на гачку висіла свита – оце й усе урядження та й усе добро. Мисаїл показав Григорієві на стільця, сам сів на ліжко й на мить задумався, впустивши важку, космату голову. Григорія вабили книги, але він знав, що не для того прикликав його до себе цей трохи дивний чоловік – зараз він збирається з думками, хоче щось розповісти, чи висповідатися, чи поділитися тим, чого перед іншими, може, й не відслонював.

– Хвороба мене мучить, – сказав, не піднімаючи очей, чернець. – Це внутрішня хвороба, і я не знайду їй назви, хоч добре знаю, від чого вона в мене. Але ця, що тепер, з’явилася недавно, зовсім недавно.

Він знову замовк і сидів опустивши голову.

– Чому ти опинився в цій обителі? – спитав Сковорода.

– Рятуючись, – сказав Мисаїл. – Може, знаєш, що в мене були дружина й діти і я був зовсім щасливий у світі. І от одного разу в мене загорілася хата – діти гралися з вогнем і підпалили. Ми були в полі. Поки прибігли, не стало вже ні хати, ні дітей. Тоді в жінку мою поселився демон жаху… Ну, знаєш – переполох! Ходили до неї баби й викачували, та не помогло. І ось якось у присутності моїй та моєї тещі біс звалив мою

жінку на землю й позбавив її життя. Відтоді й почав я шукати самотності, люди для мене зробилися нестерпні. По смерті дітей та жінки я не знаю, чи відчував коли радість. І тим сумніший стаю, чим більше думаю, що і мене чекає така ж доля. Пішов у ченці під знаком цієї біди, бо сподівався звільнення. Але його, того звільнення, так і не знайшов. То що скаже на те твоя висока мудрість?

Сковорода довго мовчав, тільки вряди-годи позирав на співрозмовника.

– Вважаю, що мучить тебе біс печалі,– сказав він. – Інакше його звуть бісом меланхолії.

– Знаю це! – зірвався із ліжка й заходив покоєм чернець. – І знаю, що ти порадиш мені воювати з тим бісом, принаймні так мені вже радили.

Він знову замовк, а тоді проказав, їдко вимовляючи слова:

– "Змучився я від стогнання свого, щоночі постелю свою омиваю слізьми, сльозами своїми окроплюю ложе своє!.. Моє око зів’яло з печалі…"

– Книга псалмів, – смутно сказав Сковорода. – Псалом шостий, вірш сьомий та восьмий.

– Так, – сказав Мисаїл. – Але мені від того не легше.

– Тікаєш від печалі в печаль, – сказав Сковорода, – і тим її подвоюєш. Отак він і народжується, біс. Біс печалі.

І Григорій відчув раптом, що й сам починає пропадати, бо той біс печалі чи меланхолії навідав і його сьогодні вночі, забравшись у сни, сполошив душу та й ті сни, порозривав їх, як рвуть папір на дрібні клапті, посплутував, як нитки, а потім викинув його, Григорія, зі сну,

ніби кулю з гармати, – розтерзаний, спустошений, він випав у травневий день без волі до життя.

– А спробуй все-таки жити всупереч печалі. Спробуй знайти те, що тобі допомагає. Людина – слабка істота, біси її весь час посідають, але вона може бути сильна свідомістю своєю. Спробуй не думати про те, що тебе мучить.

– А коли я не можу не думати про те? – з похмурим торжеством спитав чернець.

– Спробуй відшукати маленькі радості в цьому світі.

– А коли не можу знайти собі радості?

– Спробуй у цьому світі щось чи когось полюбити, – сказав Сковорода.

Чернець сидів опустивши пелехату голову – задумався.

– Я вже своє у цьому світі відлюбив, – сказав нарешті він, – і світ мені бачиться тільки чорно, і люди мені бачаться тільки похмуро. "Темніші від льоду вони, і в них ховається сніг".

– Книга Йова, – сказав Сковорода. – Глава шоста, вірш шістнадцятий. І я скажу: "Вилучи овечку чорну з-поміж овець".

– Звідки це? – звів очі Мисаїл.

– Книга Буття, – мовив Сковорода. – Глава тридцята, вірш тридцять другий.

– А коли всі овечки чорні? – заговорив гаряче чернець, і очі його запалали несамовито, а може, й радісно. – Коли весь цей світ чорний і все в ньому – на нещастя? Коли він весь із біди та нещасть пошитий і нещастя на ньому верхи сидить? Проклятий світ, проклятий, проклятий!

У Сковороди мороз пішов поза шкірою, жах почав проникати в нього, як вода в пісок, – чорна така вода в білий пісок тіла; Григорій раптом повірив, що цей чоловік, котрий сидить перед ним, і справді хворий. Та й хвороба його неабияка! Так, біс печалі чи меланхолії засів у ньому, але так міцно, що Мисаїл сам потроху починає ставати тим бісом печалі, він зі свого смутку не тільки не жахається, а й милується, впивається ним, навмисно підігріває в собі пам’ять про своє горе. Може, тому й запросив його до себе й завів оту балачку, недаремно ж сказав, що йому "вже так радили", як радить і Сковорода. Він, здається, перетворив печаль у любе дитя своє й похмуро з ним бавиться. А може, насправді цей чернець не існує, а зустріч із ним – візія, яку Григорій переживає, бо сьогодні має незвичну розладнаність у собі, бо потрапив нині (ще з ночі) в черево апокаліптичного звіра, і це, може, відбувається розмова не з чужим чоловіком, хай і знайомим, а це один із його діалогів у собі, а всі поради Сковорода дає не цьому чорному чоловікові, а таки самому собі. Відчув, що йому стало тісно й душно в сутінній келії, що це, власне, його келія, що книжки в ній – ті книжки, які він прочитав за життя, – уявна бібліотека, яку постійно носить у собі кожна начитана людина. Йому важко стало дихати, бо чорним мороком повіяло від тих книжок, з кутків келії, від співрозмовника, котрий і досі світив супроти нього несамовитим поглядом і від якого аж шпоскали чорні хвилі.

– Михаиле, чи б пак Мисаїле, – тепло сказав Сковорода. – Я тобі щиро співчуваю, повір мені, але людина убога в розумі своєму, а безмежна в малості своїй. Що тобі можу порадити? Нічого! Але, коли захочеш дружнього слова й співчуття, приходь до мене, може, бесіда зі мною полегшить тобі твій тягар. А коли виявлюся безсилий допомогти тобі, вибач! Оце і все, що можу сказати.

– А мудрість твоя?

– Я вже тобі переказував слова апостола Павла, – так само м’яко повів Сковорода. – Бог мудрість світу цього змінив на глупоту. Отож покористуйся моєю глупотою, брате, а не мудрістю.

– Ходи з Богом, – сказав тоскно Мисаїл. – Бачу, нема ліку мені на печаль мою. Сховав лице в долоні й так сидів. Григорій устав, підійшов до нього й легко торкнувся плеча. А тоді швидко вийшов із келії, бо вже доконечно відчув, що таки починає пропадати і що він ледве з цим чоловіком не пропав. Його власний біс печалі шарпав струни душі – Григорію хотілося втекти. Можливо, він піде в той сад, куди знамірився, щоб там отямитися й одужати, але сьогодні навряд чи йому допоможе й сад. Сьогодні солов’ї мовчатимуть, а квіти не цвістимуть біло.

"Не зможу я сьогодні вилучити чорну овечку з-поміж білих овець, бо мені темно", – тоскно подумав він.

II

Мисаїл не забарився відвідати у відповідь Григорія Сковороду. Зайшов уже наступного дня, понурий і червоний, і пожадливо обдивився убоге житло. Потім кинувся до кількох книжок, які стояли на поличці біля столу, й жадібно їх погортав.

– Мало в тебе книжок, Рбрате Григорію, в мене більше, – сказав не без задоволення.

– Це тому, – спокійно відказав Сковорода, – що доля водить мною так, що довго на одному місці не затримуюся. Тому й не обтяжую себе речами. Може, вип’єш вина, брате Мисаїле?

– Відтоді, коли мене почала з’їдати печаль, – сказав Мисаїл, – перестав уживати бісівське зілля.

– У вино перетворював свою кров Ісус Христос.

– Ти ж знаєш, брате Григорію, що це був символічний акт. Йшлося про виноградники Божі, що ними є церква, і про вино та хліб як символи віри. Віра йде від Христа – це так, отже, й від тіла його й крові. А справжнє виновжиття – найбільший із гріхів людських.

Проказав цю тираду без заминочки, ніби вивчений урок, – очевидно, не раз таке казав. Сковороді сперечатися не хотілося, бо сьогодні йому, як ніколи, праглося побути на самоті – вночі наступали на нього якісь мариська, серед яких він борсався, ніби в хвилях, а хвилі нападали на нього, гналися, хотіли ковтнути й пожерти, а він тікав од них, схопившись за голову.

– Снилося мені море, – сказав Григорій. – Кидалося на мене й хотіло ковтнути. Не вмієш вгадувати снів, брате Мисаїле?

– Вмію, – сказав чернець. – Це лихий сон. Знав я одного, якому снився такий сон, то за пару тижнів і відійшов.

При тому дуже намучився у тяжкій хворобі.

– Що ти говориш, брате! – вигукнув вражено Григорій.

– Достеменно так, – понуро сказав чернець, його маленькі,напружені оченята пильно придивлялися до Григорія,в глибині ж їхній заламувалися іскри.

– А ягадаю, що все це через мишей, – сказав Сковорода. – Вони не дають мені спокою, прогризли підлогу й уночі несамовито ганяють та пищать.

– Пищать? – спитав Мисаїл, проїдаючи Григорія поглядом.

– Не дають спати, – потвердив той.

– О, це дуже лиха прикмета! – прорік чернець. – Вельми лиха!

Сьогодні він був ще понуріший, ніж учора, від нього так і плескало чорними хвилями, і весь він – ніби згусток тьми. Несамовиті його очі не відривалися від господаря, начебто приліпив їх до нього. Здалося Григорієві, що біс меланхолії виступив із тієї пітьми, що біс меланхолії – це і є оті два приклеєні до нього ока, ота темна вода, що витікає з них, і запливає в нього, Григорія, і починає розливатися в тілі його, по венах та артеріях, ніби кров. Так, він, цей чернець, справді передавав Сковороді частину свого демона зовсім так само, як той, котрий має дух хтивості, – своїми нечистими й блудливими розмовами передає його ближньому.

– Так, це дуже лиха прикмета, – повторив чернець. – Подібне було в домі мого давнього знайомого, стривай, ти його маєш знати, бо й він учився в Києві, в академії,– Симеон Вислободський. Так от, його дім заполонили миші. Завів собі кільканадцятеро котів, але ті коти з того дому перелякано втекли, бо миші їх загризали. Вони, як тільки наставала тьма, виходили з нір легіонами, жахливо пищали й перетворювали життя Симеоновс в жахіття. І що ти думаєш? Він не витримав тієї навали, на нього зійшов безум, і незабаром відійшов зі світу. Стережися, брате Григорію! Знав я одного, вже іншого, Сіомашка Миколу, в того також було нашестя мишей, і той також проставився. А як жахливо він помирав, уявити собі, брате, не можеш! У нього почорніли руки й ноги, а вмерши, все тіло роздулося, як бубон, і стало чорне, як у нечистого…

Замовк, якось дивно приплеснувши широкими губами, і знову приліпив до Григорія свої моторошні очі. Той відчув, як йому по спині пробігла сотня мурашок, замлоїло під лопатками, – ніяк не міг звільнитися від чіпкої липучості тих очей і від мерзькості навіжених розповідей, тим більше що Мисаїлові вуста знову розтулилися і він почав розповідати про третього свого знайомого, на якого напали миші.

І мимоволі пригадався Григорієві Переяслав і той момент, коли його вигнали з великими неприємностями із семінарії. Там теж були замішані миші, бо він сидів і працював кілька місяців над поетикою, яку творив у твердих правилах, що існували й викладалися в Київській академії, хоч дещо додав до того й від себе. На кілька днів він поїхав із Переяслава додому, у село Чорнухи, бо трапилася підвода, а коли повернувся саме під той час, коли мало початися навчання з жахом побачив, що його рукописа поетики було цілком з’їдено мишами, валявся тільки паперовий порох. Добре ще, що в нього залишилися чернетки поетичних прикладів, які були в підвішеній до стелі торбі, – він швидко написав розмисел, а з тих прикладів склав практичне керівництво для навчання поезії, бувши вже й сам переконаний, що так викладати пожиточніше. Але й це йому не допомогло, бо єпископ Никодим Сребницький лишився переконаний, що він прогуляв ціле літо й полінувався написати поетику, як це належало. Він же, Григорій, був надто гордий, щоб признатися в своїй біді, та й хто б йому повірив – подумали б, що він просто відбріхується. Ні, таки справді, йому сподобалася ідея створити поетику із самих прикладів, і він і досі над нею працює, вже й навіть назву до неї дібрав подібно до назви поетики свого вчителя Митрофана Довгалевського. Тільки в того був "Сад поетичний", а він створив "Сад божественних пісень". Миші, очевидно, таки приносили нещастя, але чого хоче цей причепливий гість, який розповідає йому п’яту жахливу історію про нещастя від мишей і так само буравить його палахкітливими очима, що він, зрештою, хоче від нього, цей чоловік? Найліпше було б прогнати його геть, але так не годилося: гість є гість, він сам його запрошував до себе, однак з якою неприхованою втіхою цей софіст-демон мучить його!

"Справді, має значення, з ким спілкуєшся і кого слухаєш, – думав Сковорода. – Доки слухаєш, поти цей дух у себе вбираєш!" Він уже задихався від тих слів, які лилися від чернечих вуст, бо той тільки й оповідав, що про нещастя, які колись на когось падали.

– Брате Мисаїле, – сказав Сковорода, нервово ходячи покоєм. – Не нівеч ти моєї душі. Такого жахіття понарозказував!

– Нівечиться душа в того, хто сам пережив лихо, – понуро сказав Мисаїл. – Для тебе це байки, а для когось страждання, – в його очах ніби забриніли сльози, й голос зламався. – Хочу, щоб ти знав: світ – це чорна прірва, і нема в ньому ні світла, ні радості.

– Але для чого хочеш мені це доказати, чоловіче? – змолився Сковорода.

– Щоб позбувся гордині мудрості своєї! – жорстко сказав чернець.

І тут Григорія ніби просвітило. Ось чого прийшов до нього цей малознайомий йому чоловік, а перед цим зупинив на дорозі, ось чого виділив його з-між усіх та пристав до нього, як шевська смола! Хоче, щоб увесь світ покрився печаллю. Хоче звільнитися від своєї жури в такий дивний спосіб, адже бачить світ тільки чорно. І от зустрів людину світлу між чорних, і це його неймовірно стурбувало. І це його тяжко вразило, бо як же це так: кін темний од власної печалі, а хтось поруч є мудрий і світлий? Як це так: хтось різниться від таких темних, як він? Тобто він послухався науки про овечку іншої барви між отари, тільки там отара була біла й вибиралася з неї овечка чорна, а він чинив навпаки. Це значило, що чорне для нього біле, а біле чорне. Але цей чоловік, здається, помиляється. Бо в такий спосіб він себе не звільнить від демона меланхолії та й своєї печалі не позбудеться, в такий спосіб він сам стає демоном печалі. Тобто був людиною, в яку вріс цей демон, мав ще людську оболону й тому ставав гідний співчуття. Але демонові в ньому мало було місця, тож він вирішив знищити дотла ту людську оболону, зламати її, як шкаралупу горіха, й викинути на смітник. Відтак печаль його стала радістю його, біль його став утіхою його, і він почав натхненно розливати власну темноту на близьких. Тож утіху здобував від того, що не тільки він повний печалі, але й ті, котрих торкався своїм оком, духом своїм, темними своїми, кощавими пальцями. І ось прийшов у його, Григорієвий дім, й помешкання почало наповнюватися не сопухом, навіть не присутністю чужої людини – з нього почало витікати повітря. Гостя конче треба було спровадити.

– Багато мудрого й повчального ти мені сказав, – мовив Сковорода лагідно. – Коли від того полегшало тобі в печалі, я безмірно радий.

– Мені не може полегшати, – буркнув чернець.

– Бачу, брате, ти до всього збайдужів, окрім богоодушевлених книг.

– Не збайдужів до ласки Божої,– сказав чернець,– і до його милосердя.

– Отож в ім’я того милосердя хочу тобі подарувати одну з найулюбленіших моїх книг.

Очі Мисаїлові спалахнули. Але вже не чорним, потойбічним вогнем, як раніше, а таки виразно пожадливо.

– Дозволиш мені самому вибрати? – спитав, роздимаючі ніздрі.

– Дозволяю, – сказав Сковорода, – бо мені хочеться тобі допомогти.

Тоді чернець зірвався зі стільця й кинувся до книжок. Гортав їх із видимою пожадливістю. Нарешті вихопив "Алфавіт" Івана Максимовича, виданий у Чернігові в 1705 році, й притис ту книгу до грудей. І, як усі жадібні люди, почав прощатися, а за мить зник, але темряву з собою не виніс, бо відбувалося це під вечір і в мешкання починали наповзати сутінки.

Сковорода вийшов із дому, бо тут не було чим дихати. Пішов до корпусу, де жили учні Харківського колегіуму, – вечір був чудовий. Тьохкали солов’ї, а повітря стало густе й духмяне. Недавно пройшов дощ, і пахло молодим листям, пахло також свіжою землею.

Назустріч йшов його улюблений учень Михайло Ковалинський.

– Що з вами, пане вчителю? – спитав він, придивляючись до Сковороди.

– Трохи мені печально було, – всміхнувся той.

– Як? – спитав Ковалинський.

– Було, – відповів Сковорода. – Трохи.

Вони рушили далі разом, а Григорій дихав на всі груди свіжим вечоровим повітрям – надихатися не міг. Ніби хтось його перед тим чавив і він ледве не задихнувся.

– Трохи мені печально було, – повторив і глянув на місяця, який висів у світлому небі.

Ні, це неправда, що "було", – печаль у ньому є, бо той чернець таки перелив у нього свій дух. Демон печалі мучив його чи страхом смерті, чи острахом нещасть, які мали статися. І згадав Сковорода дивну розповідь із Апокаліпсису про жнива і збирання винограду. Бо глянув він на небо й побачив білу хмару, як колись Іван Богослов. І здалося йому, що на хмарі сидить Син чоловічий, на голові в нього – золотий вінець, а в руці серп. І на слово ангела кинув той, що сидів на хмарі, серпа свого на землю – й пожата була земля. А інший ангел, що мав владу над вогнем, гукнув до того, котрий мав серпа гострого, щоб той зібрав китиці винограду землі, бо дозріли грона його. І впав серп у велику винотоку гніву Божого. І топтано винотоку за містом, і вийшла кров із винотоки – палало червоне вечірнє небо. І кликало на шиби ту кров, і кривавилися вони. І від того світла червоного почервоніла трава під ногами, і він ступав по червоній траві, бо все-таки хотів побачити вишневий сад, у якому прагнув знайти спокій душевний.

Але до саду він не дійшов, бо біля рожевих од вечірнього світла дерев стояла чернеча постать. Ні, він не був певний, що то Мисаїл, але

зустрічі з ним злякався. А може, повірив, що не дасть йому спокою душевного й той облитий світлом сад. Бо сьогодні все запалилося кров’ю, а демон печалі з’їдав йому серце. Адже, коли закривавлено світ, хіба можуть бути незакривавлені думки й серце?

І він повернувся до свого помешкання. Сів на ганку й дивився на небо. Але небо вже не було червоне, воно стадо чорнильно-сизе. І та сиза барва лягла йому на обличчя, бліде його і змучене обличчя. Бо він усе ще думав про смерть і про нещастя, які грядуть, темним вісником котрих і став Мисаїл. Думав про тих нещасних, що їх поборов біс печалі, і жахнувся, що й сам такий. Бо, хто хворий, часто передає хвороби іншим людям, відтак хвороба блукає землею, як чорний віл. Хвороба тіла чи духу, а буває, що хворобою стають заражені всі люди, – отоді демон печалі сміється. Радісно ошкіряє темні зуби, й очі його палахкотять. Ні, він повинен збунтуватися проти себе й проти того темного демона. І він знову згадав Апокаліпсис, отого Першого й Останнього, що був мертвий, а є живий. І той сказав йому словами, які він не почув, а відчув:

"Знаю твоє горе і твою вбогість, але ти багатий. І наклепи від тих, що звуть себе праведними, а не є ними, тільки зборище сатани. Не бійся нічого, що маєш витерпіти. Укидатиме вас диявол декого у темницю, щоб випробувати вас, і матимете горе десять днів. Будь вірний до смерті, і дам тобі вінець життя".

III

Перш ніж лягти спати, Сковорода ще раз подивився у вікно. Вечір був місячний, студенти ще гуляли по дворі: сходилися купками і, певне, вели якісь бесіди – чутно було молодечий сміх. Григорієві здалося, що він пізнав сміх і свого улюбленого учня; які не близькі вони духовно, але і йому потрібне молодече товариство. Товариство ровесників, адже навіть дорослі легше розуміють ровесників, ніж старших чи молодших. Сковорода гірко усміхнувся: Мисаїл був його ровесником. Ще знав, що завтра напише листа Михайлові Ковалинському, який буде починатися так:

"Narrabo tibi quaedam, si non utilia: certe non turpia. Facessat enim turpitudo a nobis omnis!.."[33]; сьогодні ж він тільки по-доброму заздрив на безхмарну молодість спудсїв. Заздрив, але, коли б йому запропонували повернутись у власну молодість, він, певне, не згодився б.

"І це тому, – подумав він, – що я уже зрозумів дещо у цьому світі".

Печаль, однак, його не покидала. Тьохкали шалено солов’ї, але тут, у власному помешканні, й досі ще відчував присутність Мисаїла, власне, не його самого, а його тьми. Так ніби Мисаїл розточився в повітрі й залишивсь у ньому, як тінь од дерева на землі. Завжди думав про співвідношення існуючого й неіснуючого і про те, що видимість ми часто приймаємо за сутнє, – бачив у тому одну з найбільших запаморок людських. Сьогодні ж думав інакше: а що, коли видимість також сутність? Мисаїла в кімнаті нема, але його дух прочувасться, отже, він у якийсь спосіб тут є? Отже, видиме й невидиме сутнє? Труснув волоссям – нудно стало. Помолився Богові, але не так, як завжди, а тут, біля вікна, дивлячись на залитий місяцем двір.

Студенти вже розійшлися, власне, прогнав їх із двору хтось із навчителів, здається, префект, і Григорій помолився до порожнього, залитого неживим світлом двору, деревам, які відкидали міражні тіні на траву і на стежку, завмерлим будівлям у глибині, шматкові неба, який звідсіля проглядався, – просив спокою для душі. По тому ліг спати, і йому майже відразу приснився Михайло Ковалинський, на якого нападало бісеня. Бісеня було мале, кошлате, з довгими кінцівками, воно кидалося на Михайла, як пес, – Григорій схопив палицю й кинувся рятувати учня. Тоді бісеня ошкірило зуби й, покинувши Михайла, кинулось уже на нього. Метнуло до Сковороди довгу руку, і та рука полетіла, видовжуючись, ніби аркан ординця, захлиснула йому шию, і він почав здирати з тіла щось липке, ніби глей. Це йому вдалося, тоді бісеня кинулося на нього, ніби мавпа, розчепіривши руки й ноги.

Григорій сахнувся в бік, а бісеня, розвернувшись у повітрі, кинулося на нього втретє, цього разу ніби велетенський кажан. Григорій захистився палицею, і бісеня настромилося на неї, бридко запищавши. Він покинув палицю із нахромленим на неї бісеням і кинувсь у своє помешкання, тим більше що Михайло також утік до себе.

Гримнув дверима й став, тремтячи; бісеня шкрябалось у двері, але пройти не могло. Тоді Григорій ковтнув води із глека й пішов до ложа, на якому спав. Там він побачив себе сонного, розкиданого на ліжку – метався уві сні.

Увійшов у себе, і йому розвиднилося. Власне, розплющив очі й дивився на залите місяцем вікно. Сиве світло вливалося текучим потоком, але він не мав сили прокинутися до решти, тож рушив у інший сон, цього разу спокійніший, здоровий, – навіть зітхнув полегшено, бо відчув, що розум його повертається до звичного стану. В руці в нього був мистецьки оздоблений срібний спис, і він ішов із тим списом ю якогось пишного палацу. Довкола стояла варта, але ті картові ніби оберігали його, Сковороду, а не палац. Зрештою, ті, котрих минав, повертались й рушали за ним, як почет. Так він дійшов до чудових, високих, різьблених, окутих ясною міддю дверей. Вони розчинилися, і з палацу почали виступати якісь люди – одні були в професорських мантіях, інші в студентських киреях. Ректор у мантії, прикрашеній горностаями, і в чотирикутній шапочці схилився перед ним у низькому поклоні, в руці в нього був паперовий сувій.

– Чекаємо на вас, пане Григорію, бо маєте перекласти нам і прокоментувати вірші, написані на цьому звитку.

Григорій узяв звитка й почав декламувати, з ходу перекладаючи:

Ах ти, нудьго проклята! О докучлива печаль!

Гризеш мене, затята, як міль плаття чи ржа сталь.

Ах ти скуко, ах ти муко, люта муко!

– Цю пісню написав я у Ковраях, у степах переяславських, – сказав він, – у тисяча сімсот п’ятдесят восьмому році. Тоді мені відчувалося щось таке, як і зараз. Самотньо й печально мені було, і я, може, вперше відчув, що в світі стає тісно. Чи тямите, пане ректоре, що це таке, коли людині стає тісно у світі?

– Гаразд, це начебто зрозуміло, – сказав ректор. – А вірш із протилежного боку сувою? Чи має він зв’язок із попереднім?

– Цей вірш зветься "Est quaedam maerenti flere voluptas", – сказав Сковорода. – У перекладі це звучить так: "У горі певну втіху приносять сльози".

Хто подасть сльози, як дощ, хто дасть мені нині?

Хто подасть море? Плачу хто ріки дасть плинні?

– Так хто ж подасть? – іронічно спитав ректор. – Може, ви?

– Безумство, – сказав Сковорода, – вимагати такого від поста, минаючи Бога. Коли Бог усюди, коли він присутній і в цьому черепку, – Григорій підняв черепка із землі, – якщо він присутній усюди, то для чого шукати розради будь-де, а не в самому собі? Адже люди найкращі з усіх створінь!

І тут навколо нього всі почали всміхатися й покивувати головами, й почала грати м’яка музика; зрештою, і сам Сковорода вийняв флейту із-за паска й заграв, а люди, ректор та спудеї і якісь жінки, що незвідь-звідки взялися, почали легенько стрибати, тримаючи при цьому свої довгі мантії та сукні, і в усіх при цьому були вже не усміхнені, а серйозні лиця. Григорій Сковорода дивився на тих людей, награючи, і в його очах стояли сльози, що їх подав, ніби дощ, він сам собі. Побачив у глибині

простору море, до якого текли плинні ріки людського плачу, і до тих рік ішли люди, ставали на берегах навколішки й омивали лиця, висушені пекельним пломенем власних гріхів, омивали серця, ожорсточені, як камінь адамант; ті люди вкидали в ріки свої хвороби, які досі палили їм нутра, і води рік од того почали грати барвами й пінитися, як шумке вино.

– О Боже! – сказав у тому сні Григорій Сковорода. – Коли буду багатий на ті слізні потоки, стануть вони мені мов утіха. О Боже! – сказав він, затуляючи обличчя долонею. – Воістину твоя дурість вища мудрості цього світу. А плач завше вищий сміху!..

Він прокинувся й побачив, що настав уже ранок. Власне, уздрів вікно, яке палало ранком. Сон відлетів одразу, ніби синя пташка, потягши за собою сітку темряви, залиту місячним світлом, поніс із собою вчорашній, позавчорашній і всі, що були раніше, дні, поніс їх у ту прірву, де вони загусають блідими відбитками разом із тінями колишніх людей, з відбитими, наче ритина на папері, дійствами їхніми, а натомість звільнили простір для творення нового дня.

Сковорода підійшов до вікна і почав легенько наспівувати щось про водного звіра, який тільки тоді звір, коли мас в чому вміститися, в якійсь скляниці, а коли його з тієї скляниці виплеснуть, він розливається калюжкою чи розпорошується в краплі, а пригрітий сонцем, стає димом чи, власне, парою, зникаючи зі світу, як все призначене до зникання.

Григорієві стало весело. Вчора й позавчора він перебував у череві апокаліптичного звіра, а нині звільнився. Вийшов із дому, і йому забило подих від густого повітря. Співали солов’ї, цілий простір був засипаний росою, і вона грала срібними, із золотом іскрами. Було зовсім рано, і він поспішив у вишневий квітучий сад, поки ще не прокинулися люди, – не бажав, щоб йому завадили. Сад палав білим вогнем, дерева стали ніби світляні кулі. Стояв на вступі до квітучого царства й шепотів самими вустами:

– "Вода аж по душу мене огорнула, безодня мене оточила, очерет обвиває кругом мою голову! Я зійшов аж до споду гори, а земля, її засуви стали за мною навіки! Ти підіймеш із ями життя моє, Господи Боже ти мій!.."

Нахилився й зачерпнув долонею роси, ніби сльози, а сад дихнув на нього тихим леготом, від якого квітучі дерева раптом здригнулися і з гілок їхніх посипалося на землю, наче сніг, а може, також сльози, пелюстя. Сковорода погасив усмішку, і йому знову в душу ввійшла печаль, адже краса земна ненадійна, краса земна короткочасна, вона як подих людський і гине в одній миті. Однак чому так спрагло і вічно бажає її, мов нектару душевного?

32 — "Про розраду примарну".

33 — Розповім тобі про дещо, якщо і не про корисне, то і не про ганебне (лат).